

LA PORTA MERIDIONAL DE LA FORÇA VELLA DE GIRONA

J. M. NOLLA

Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural i Universitat de Girona

JOSEP CASAS

Institut de Recerca Històrica. Universitat de Girona

INTRODUCCIÓ

En aquest treball pretenem iniciar l'estudi monogràfic de les portes, portals i portelles que van existir al recinte de la Força Vella de Girona (sobre aquest tema consulteu Nolla, en premsa) que, recordem-ho, va fossilitzar les muralles de la ciutat antiga quan, a l'entorn del 1400, es van acabar les obres de la "Força Nova", les muralles que manà construir el rei Pere el Cerimoniós a partir de 1362 i que havien de protegir els burgs i barris que s'havien anat creant més enllà del recinte emmurallat i on habitaven, des de la segona meitat del segle XII, la major parts dels gironins (fig. 1).

La major part de portes existien, ja, des de l'època fundacional; altres s'hi van anar afegint amb el pas dels segles, a partir de noves reformes de les obres defensives. Algunes sempre han romàs en el mateix lloc fins avui mateix (per exemple, Sobreportes) o fins que foren enderrocades (la porta meridional); altres, van canviar puntualment d'emplaçament a mesura que ho feien les cortines defensives (porta de la Canònica) (fig. 1).

Pretenem aplegar el màxim de dades possibles, arqueològiques i documentals, estudiar-ne la configuració i les característiques, i assenyalar-ne l'evolució al llarg del temps.

En aquest primer treball estudiarem la porta sud del recinte antic que sabem que s'anomenava, des del segle X, *Porta Onnaris* i, més endavant, el Portal Major del Call (fig. 1).

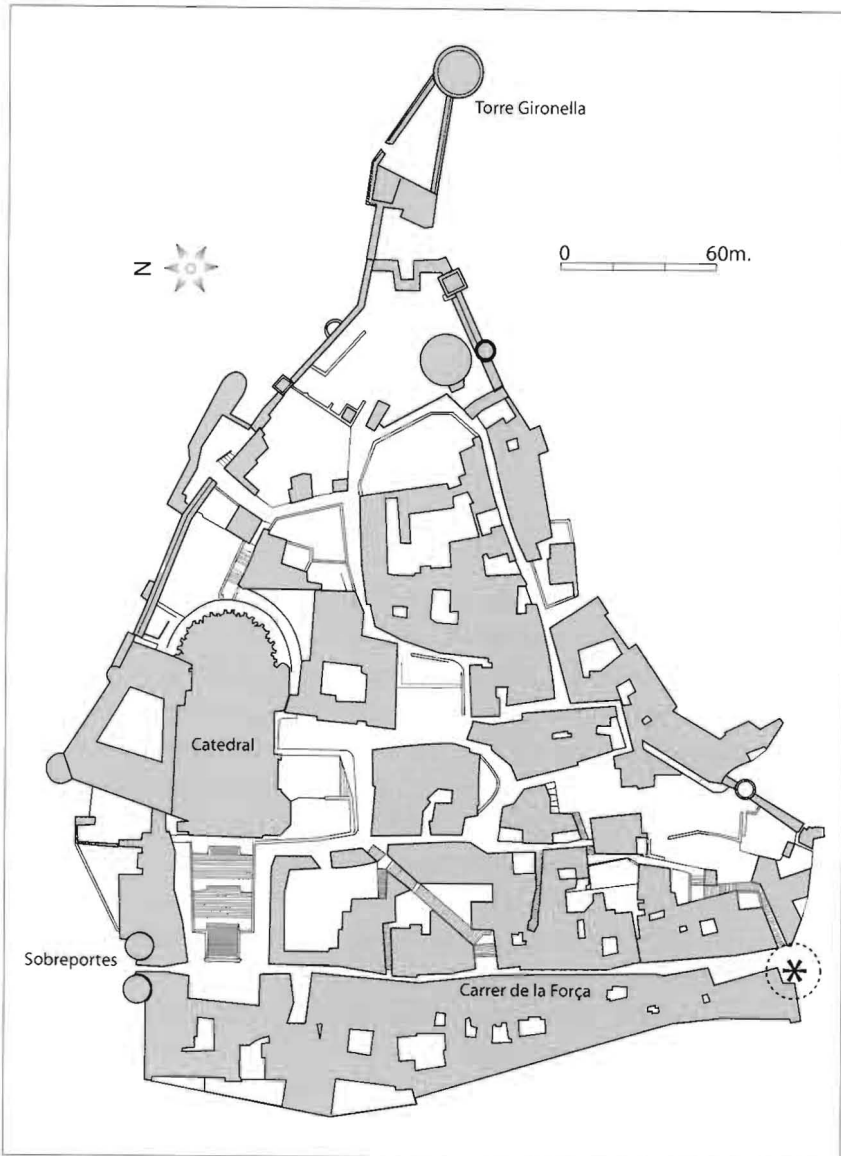

Fig. 1- Planta actual de la Força Vella de Girona. S'assenyala el lloc que ocupà la porta meridional o de l'Onyar.

LES DADES

El mes de març de l'any 1857 s'enderrocà la torre de la presó i elements adjunts, a la placeta del Correu Vell, just a l'entrada del carrer de la Força (fig. 1). No tenim constància que existeixin gravats i il·lustracions de tal com era el lloc abans de ser destruït. Tanmateix, conservem dues descripcions dels treballs d'enderroc que proporcionen unes notícies interessants que ens ajuden a entendre què s'hi va trobar i com es va trobar i han fet possible, amb altres dades aplegades de procedència diferent, proposar, tal com veurem, una restitució prou acurada del lloc i l'evolució que va haver-hi al llarg del temps fins a la desaparició final. Blanch i Illa (1862, pàg. 351-353) recordava que la torre cilíndrica de la presó era obrada en un sòlid carreuat més aviat petit de calcària nummulítica, idèntic al parament de les grans torres de planta circular de Sobreportes i que fou demolida juntament amb l'arc que feia de porta. Assenyala que aquesta torre n'inscrivía una altra, de planta quadrada, obrada interiorment amb bloc de calcària local (nummulítica) i exteriorment recoberta amb carreus de sorrenca, amb molt material d'aprofitament. També es posaren al descobert restes de sepultures senzilles d'incineració amb nombrosos unguentaris de vidre.

Girbal (1876, pàg. 26) escriu: "*Se encontraron en el interior de dicho torreón, restos de una torre cuadrilátera compuesta de grandes piedra calizas y rodeada de otras areniscas, así como otras labradas que también se hallaron después entre las tierras que rellenaban el paredón que había a la izquierda de la calle...pudiendo entenderse que en el tiempo de los romanos habría una puerta decorada con varias labores.*"

Més endavant, M. Oliva reunia aquesta informació afegint-hi dades interessants que procedien de la documentació del Museu Arqueològic Provincial i, entre altres coses, feia saber que una bona part de les peces descobertes no van ser considerades de prou valor i es van llençar, incorporant-les en els fonaments d'alguns edificis en construcció. Se'n van salvar unes quantes, que foren adquirides pel museu (Oliva, 1950, pàg. 76-77, amb atenció especial a la nota núm. 7).

Com veiem, bona part de les notícies són coincidents i d'altres, complementàries. Queda clar l'existència d'una torre quadrangular –de fet, ara sabem que quadrada– bastida interiorment amb blocs, grans segons Girbal, de calcària, però exteriorment, amb carreus de sorrenca amb molt

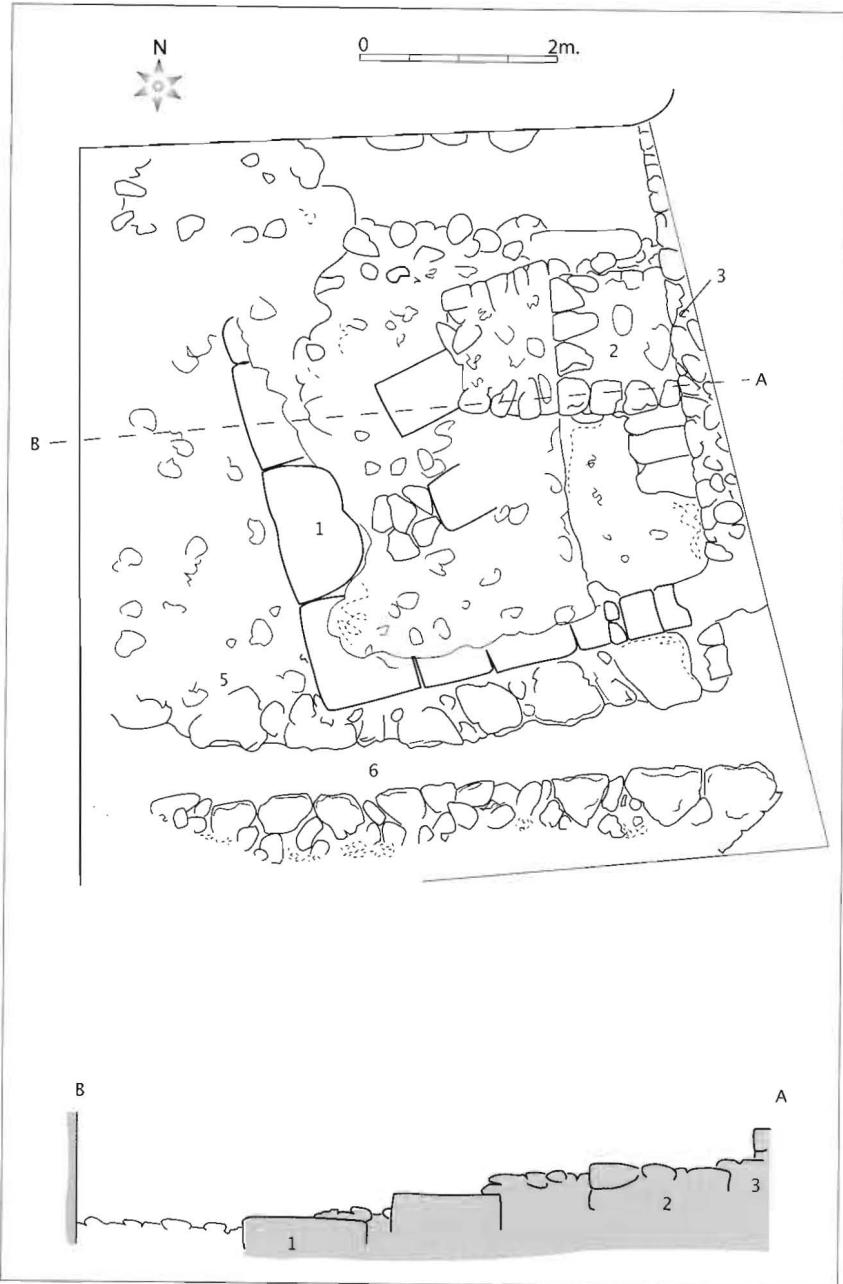

Fig. 2- Placeta del Correu Vell. Evidències conservades de les torres inscrites. 1 i 2) carreus exteriors i altres elements de la torre quadrada. 3) muralla 5) farciment intern de la torre circular 6) claveguera moderna.

material d'aprofitament entre el qual, blocs decorats amb relleus, basaments amb motllures i estries, fragments d'escultura exempta alguns dels quals, cal suposar que els més notables, es van recollir i acabaren ingressant al Museu Arqueològic i l'existència d'una antiga necròpolis romana en aquell lloc (sobre la qual vegeu Nolla & Sureda, 1999, pàg. 36-39).

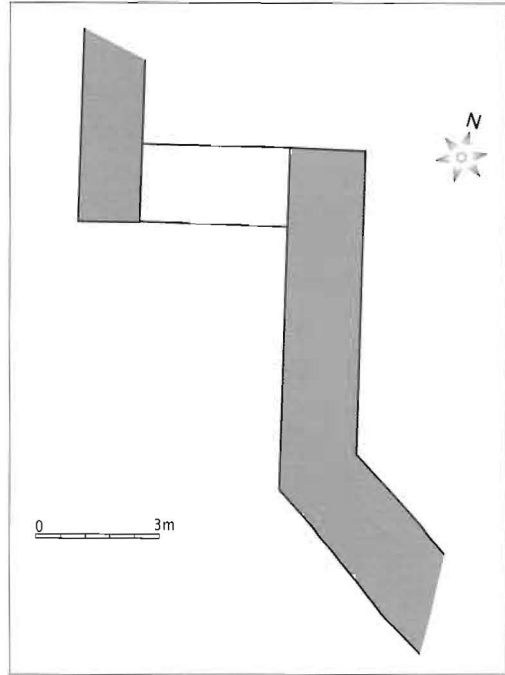
Serra-Ràfols, a partir d'aquesta informació i del seu profund coneixement directe de les muralles de *Gerunda*, escrivia: "A la placeta del Correu (Vell), a l'entrada del carrer de la Força, hi havia una altra de les portes de Girona romana de la qual ara no queda res visible; tenia almenys una torre quadrada de defensa. Allí el riu obligava el mur a girar en angle gairebé recte i a orientar-se de S. a N..." Recordava en una nota a peu de pàgina que a l'entrada meridional del carrer de la Força hi havia hagut una torre circular de blocs petis com les de Sobreportes al costat d'un arc que donava entrada al recinte i que, juntament amb un edifici annex, fou presó fins que s'enderrocà el 1857 (Serra-Ràfols, 1927-1931, pàg. 72, nota 2; Serra-Ràfols, 1942, pàg. 119, nota 1). Era conscient que la torre quadrada protegia l'accés sud de la ciutat i no quedava clar, aleshores, si n'havia existit una altra de simètrica al costat de llevant.

Aquestes notícies purament literàries es van completar l'any 1952 quan, aprofitant obres de pavimentació i infraestructura que van exigir l'excavació d'aquell sector, Francesc Riuró dibuixà un croquis de la zona tot deixant-ne unes notes que permetien veure, en planta, les torres circumscrites (Oliva, 1959, pàg. 387). Molt més endavant, aquest espai fou obert un altre cop i el Laboratori de Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Girona va poder alçar una planta acurada i de detall (fig. 2).

Recordem que el lloc que ocupava la torre ha deixat una marca ben tangible a la trama urbana, un queixal aparentment inexplicable delimitat al nord i a ponent per uns edificis, just al punt de contacte dels Quatre Cantons i els carrers de Carreras Peralta i de la Força (fig. 1 i 2).

A aquestes dades, bàsiques, hi hem d'afegir la cartografia antiga de la ciutat de Girona, que fa possible observar les característiques del portal des del final del segle XVII i que ha estat determinat, conjuntament amb un seguit d'observacions efectuades dins dels edificis del costat oriental d'aquest sector, per entendre com funcionava i com va evolucionar al llarg dels segles la que va ser la porta meridional de la ciutat de *Gerunda* (Castell et al., 1992).

Fig. 3- Planta de la porta. Fase I.

LA PORTA ONNARIS O DE MIGDIA

Fase I

Era un dels dos grans portals de la ciutat simètricament disposat en relació amb Sobreportes, tancant, l'un i l'altre, el sector *infra muros* de la via romana.

La seva història és similar a la de Sobreportes. En efecte, sabem que en l'època fundacional, el recinte d'obra poligonal de pedra calcària nummulítica, no posseïa torres defensives. La porta s'adaptava perfectament a la disposició del tram occidental de la muralla, que en aquest punt venia recte des del nord, disposant-se damunt mateix d'unes elevacions que s'enlairaven sobre els arenys del riu Onyar (*Onnar*). El mur meridional es disposava en paral·lel però perllongant-se uns 6 metres més enllà de la porta, i a partir d'aquest punt s'esbiaixava 45° en direcció sud-est en un recorregut que resseguia el fort desnivell que, en aquell sector, mostrava el subsòl rocós que s'alçava amb força creant un penya-segat natural que els fundadors de

la ciutat van aprofitar per reforçar el valor militar de la nova entitat urbana. De cap manera aquella elevació podia quedar fora murs. No era militarment acceptable. Així doncs, aquest tram de muralla es disposava en paral·lel a la via durant uns 6 metres i uns quants més, ja més separats, dominant-la des de dalt. D'aquesta manera, tots aquells que ataquessin la porta havien d'exposar el seu flanc dret als defensors, aquell que no és protegit per l'escut (fig. 3).

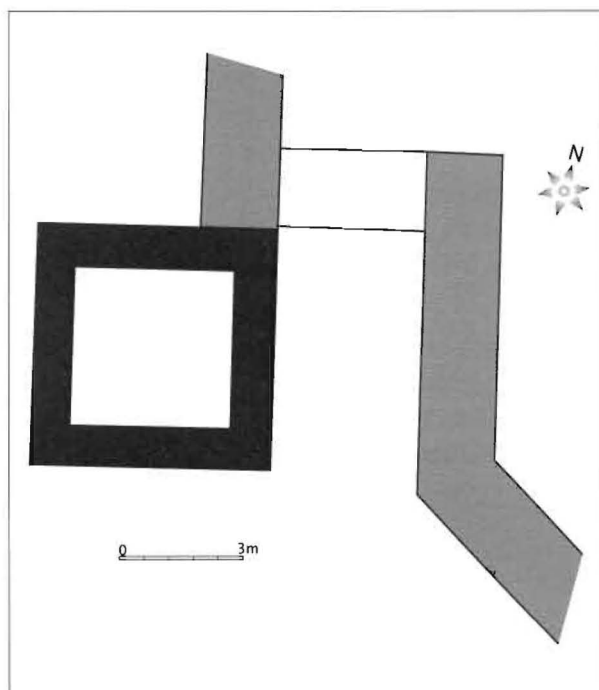
La porta pròpiament dita tenia una llum de dotze peus romans, poc menys de 3,60 m i comunicava amb el carrer principal de la ciutat romana, l'actual carrer de la Força, que convencionalment anomenem, per entendre'ns, el *Cardo Maximus* de la ciutat, que finalitzava justament a la porta septentrional (Sobreportes) (Burch et al., 2000, pàg. 14-19) (fig. 3).

Malgrat la inexistència de torres, que és un fet ben constatat de la poliorcètica tardorepublicana a Itàlia i a *Hispania*, tal com podem observar al recinte emmurallat de la ciutat regular d'Empúries, si fa no fa del mateix moment, on no n'hi ha ni una (sobre aquestes muralla, Mar & Ruiz de Arbulo, 1993, pàg. 201-206 i pàg. 212-216 i, especialment, Palmada, 2001, pàg. 11-57, amb nombrosos paral·lels a Itàlia i una contextualització general del problema), a *Baetulo*, amb només una d'identificada (Guitart, 1976, pàg. 45-59), a *Tarraco*, on són escasses (Hauschild, 1983; Palmada, 2003, pàg. 7-87, amb la valoració de les arrels itàliques i mediterrànies) o a *Iesso* (Guissona) (Garcés et al., 1989, pàg. 108-124), aquest lloc d'entrada i, per tant, un dels punts febles de tota defensa urbana (recordem la paradoxa expressada pels experts, que recordaven sovint que la millor muralla era la que no tenia portes), era difícil d'atacar. En efecte, es disposava al llarg del camí que hi accedia en rampa constant des d'un centenar de metres avall i obligava els hipotètics atacants a deixar al descobert durant un tram molt llarg el costat dret, no protegit i exposat a tota mena de projectils llançats des de la muralla. Altrament, l'espai on podien maniobrar els assetjants era reduït, escàs, entre porta, muralla i els forts desnivells, a occident, cap a l'arenys del riu (fig. 3).

Fase II

En un segon moment, aquesta porta fou dotada d'una torre quadrada que en protegia el costat occidental, mentre que la muralla del sector oriental, que es disposava paral·lela al camí d'entrada tot enfilant-se muntanya amunt

Fig. 4- Planta de la porta. Fase II.

i que funcionava de gran baluard, continuava fent innecessària la construcció d'una altra torre (fig. 4).

Era de forma quadrada i feia uns 6 m de costat i va ser obra amb un nucli interior d'*opus caementicium* i material d'aprofitament, en bona part amb blocs, alguns decorats i peces arquitectòniques procedents, sobretot, de notables mausoleus en desús de la necròpolis, que s'estenia més enllà de la porta cap a migdia, resseguint la via que, recordem-ho, s'adaptava a l'orografia del lloc. És segur que la construcció d'aquest nou element defensiu afectà tombes antigues, tal com assenyalaren els diversos autors que ressenyaren l'enderroc de 1857 (Nolla & Sureda, 1999, pàg. 36-39).

Sempre hem suposat que aquesta reforma hauria de correspondre a la muralla tetràrquica basant-nos sobretot en el clar paral·lel amb Sobreportes que fou reforçada contundentment (Nolla, 2007, pàg. 633-647). És el més possible, però no pas segur. Ara sabem que en les grans obres defensives de l'època carolíngia es van fer servir decididament materials d'aprofitament d'època romana, tal com es posa de manifest en diferents llocs del recinte.

Caldrà, doncs, deixar oberta aquesta possibilitat. Si és tetràrquica, no sabem si va ser retocada per les intenses obres de l'època carolíngia (Canal et al., 2003, pàg. 107-253) que, ara sabem, van afectar fins i tot espais que, aparentment, havien romàs inalterables des del 300, tal com han posat de manifest les reformes i monumentalitzacions de la porta nord (Sobreportes) identificades recentment (Nolla et al., 2008, pàg. 30-31, fig. 17 i pàg. 196-205, fig. 166 i 167; Nolla, en premsa).

Militarment parlant, aquestes reformes augmentaven les virtuts defensives d'aquesta porta en crear un passadís llarg i estret –6 m per 3,60 m– dins del qual, l'hipotètic assaltant, era castigat impunement des de l'altura i on era impossible maniar amb eficàcia. El fet de trobar-se en pendent ho feia tot més difícil. Reproduïa l'esquema de Sobreportes (i de tantíssimes altres ciutats) sense la necessitat, però, d'una torre simètrica, ja que era possible aquesta solució per les peculiars característiques orogràfiques d'aquell sector de la ciutat (fig. 4).

Aquesta porta ens és esmentada indirectament en un document de 963 (Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 354) i pocs anys després, el 979, (Sobrequés *et al.*, 2003, doc. núm. 459) no només amb tota claredat, sinó amb el nom precís amb què era coneguda. En efecte, en assenyalar-se les afrontacions d'un edifici, se'ns recorda que al nord *..in uia qui discurrit ad domum.. uel a porta Onnare*. El nom és clar i raonable. Certament, més enllà de la porta meridional, el riu Onyar i el seu areny, molt pròxims i resseguits per la via que ens queda definida pel recorregut dels actuals carrer de Carreras Peralta, plaça de l'Oli i carrer de Ciutadans, constituïa un punt de referència important que hauria acabat donant nom a la porta.

Era aquest el nom que dugué des de sempre? No ho podem saber de cap manera, però el fet de portar-lo en el segle X fa pensar que, almenys des de l'època tardoantiga avançada, aquesta era la manera de referir-s'hi, almenys popularment. Tot això és confirmat per una altra informació procedent del testament del cabiscol Joan, de 1078 en què s'escriu *..in iam dicto plano ante ciuitatem Gerundam et in ipso mulino quod est ante portam ciuitatis quem vocant Onnar* (Rius, 1928, apèndix, doc. núm. XV, pàg. 370). Més endavant, a partir del segle XIII, probablement, i segur del XIV, la porta de l'Onyar passà a ser anomenada del Call, en coincidir el començament del barri jueu amb l'antiga porta urbana.

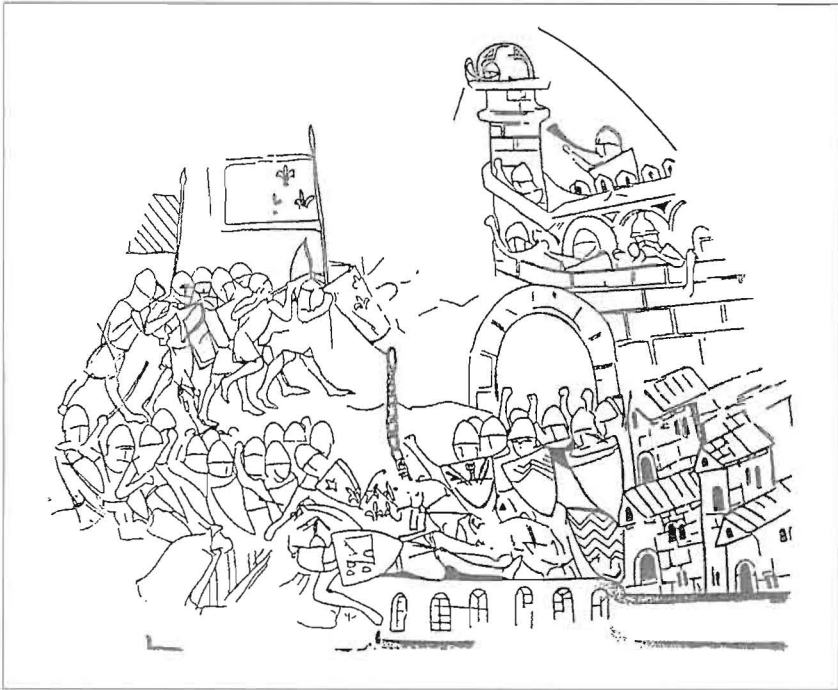

Fig. 5- Dibuix que reproduïx el fresc que féu pintar Ramon Folc a la galilea de la col·legiata de Sant Vicenç de Cardona, avui al Museu Nacional d'Art de Catalunya, on es narra el fet d'armes més sonat del setge de Girona de 1285 (fase II).

La representació iconogràfica

Cal afegir, a aquestes dades textuals, una d'iconogràfica d'una importància excepcional, ja que les representacions de la ciutat o d'alguns dels seus sectors són escassíssimes (fig. 5). En efecte, es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya una pintura mural que decorava la galilea de l'església de Sant Vicenç de Cardona i l'hauria manat fer Ramon Folc, el senyor de la contrada i cap de la defensa de Girona durant el setge de 1285, precisament per recordar el fet més insigne de la seva vida. La pintura ens recorda una acció bèl·lica que degué tenir lloc en els primers moments del setge, un atac absurd i perillós d'uns cavallers francesos contra la porta meridional del recinte, dins d'un espai urbà, en pujada i sota el domini de la torre i de la muralla, fet que feia perdre completament l'avantatge de la cavalleria i que, en canvi, esdevenia ideal per a un cop de mà d'una infanteria preparada i professional. L'acció, contada per Bernat Desclot

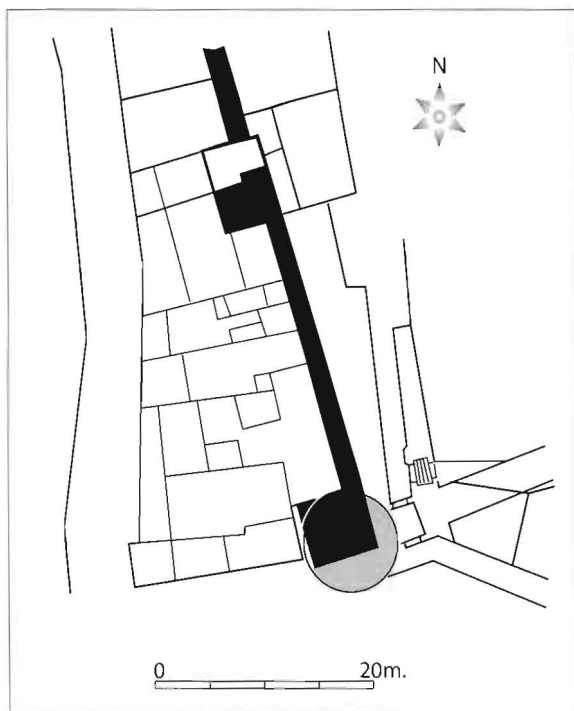

Fig. 6- Planta de la porta.
Fase III.

(*Crònica*, CLVI) (Soldevila, 2008, pàg. 333-337) representà l'únic gest d'armes d'una certa consideració que servia perfectament per resumir el setge. El fresc s'ha de datar molt poc després dels fets i és segur que el pintor coneixia el lloc o que Ramon Folc l'assessorà convenientment. La imatge, excepcional per a la història de la ciutat, ens mostra la porta, de mig punt i dovellada amb la torre única a l'oest i el tram oriental de muralla on es disposen els ballester i, al davant, una munió de cases de l'eixample de l'Areny, tot fent de marc real a la sortida ràpida dels defensors sobre els cavallers francesos (Canal *et al.*, 2005, 88-89). Altrament, el relat i la il·lustració esdevenen una prova tangible de l'efectivitat defensiva de la *porta Onnaris* (fig. 5).

Fase III

La decisió de Pere el Cerimoniós d'encerclar amb una muralla nova els burgs i barris de la ciutat que ocupaven una enorme superfície, i on habitaven la immensa majoria dels gironins, s'acompanyà de la voluntat de reforçar les

defenses del nucli antic que acabà esdevenint la Força Vella, un recinte interior molt potent, una autèntica acrópolis. A imatge i semblança de Sobreportes, la torre quadrada serví de nucli intern d'una nova torre circular, més gran, més alta i més sòlida que assegurava eficaçment la protecció d'aquell lloc. Les noves dimensions de la torre, obrada amb carreus més aviat petits de calcària local i que ocupaven una part de l'antic camí, exigiren reconstruir i modificar la porta pròpiament dita, que fou avançada uns quants metres en relació amb l'anterior. Aquesta és, en darrera instància, més o menys modificada, la que fou enderrocada el mes de març de 1857 (fig. 6).

BIBLIOGRAFIA

- BLANCH i ILLA, N. (1862). *Gerona histórico-monumental. Noticia histórica de la ciudad y descripción artística de sus antiguos monumentos*. Girona (segona edició).
- BURCH, J., J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, J. SAGRERA, M. SUREDA i D. VIVÓ (2000). *La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització del territori*. "Empúries", 52 (Barcelona), pàg. 11-28.
- CANAL, J., E. CANAL, J.M. NOLLA i J. SAGRERA (2003). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica).
- CANAL, J., E. CANAL, J.M. NOLLA i J. SAGRERA (2005). *La Girona del segle XIII. L'embranchida de la burgesia (1190-1285)*. Girona (Col·lecció Quaderns d'Història de Girona).
- CASTELL, B. CATLLAR i J. RIERA (1992). *Girona ciutat. Catàleg de plànols de la ciutat de Girona des del segle XVII al XX*. Girona.
- GARCÉS, I., N. MOLIST i J. M. SOLIAS (1989). *Les excavacions d'urgència a Ilesso (Guissona, la Segarra)*. "Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida", Barcelona, pàg. 108-124 (Excavacions arqueològiques a Catalunya, núm. 9).
- GIRBAL, E. C. (1876). *Guía Cicerone de la Inmortal Gerona*. Girona.
- GUIRTART, J. (1976). *Baetulo. Topografía arqueológica, urbanismo e historia*. Badalona (Monografias Badalonesas, n. 1).
- HAUSCHILD, TH. (1983). *Arquitectura romana de Tarragona*. Tarragona.
- MAR, R. i J. RUIZ DE ARBULO (1993). *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*. Sabadell.
- NOLLA, J. M. (2007). *Gerunda y la defensa de la Via Augusta en la Antigüedad Tardía*. "Murallas de Ciudades romanas en el occidente del Imperio. *Lucus Augusti* como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el V aniversario de la declaración, por la UNESCO, de las Murallas de Lugo como Patrimonio de la Humanidad" (a cura de A. Rodríguez Colmenero i I. Rodà de Llanza), Lugo, pàg. 633-647.

- NOLLA, J.M. (en premsa). *Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals*. "Homenatge al Dr. Josep Maria Marquès i Planagumà", Girona.
- NOLLA, J.M. i M. SUREDA (1999). *El món funerari tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió*. "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XL (Girona) pàg. 13-66.
- NOLLA, J.M., L. PALAHÍ, J. SAGRERA, M. SUREDA, E. CANAL, G. GARCIA, M.J. LLOVERAS i J. CANAL (2008). *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).
- OLIVA, M. (1950). *III. Restos romanos del Museo. Sección lapidaria (instalaciones de 1948)*. "Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1948-1949", IX-X (Madrid) pàg. 74-88.
- OLIVA, M. (1959). *Actividades de la Delegación de Excavaciones y del Servicio Provincial de Excavaciones Arqueológicas, Conservación y Catalogación de Monumentos de la Excm. Diputación de Gerona, en 1959*. "Anales del Instituto de Estudios Gerundenses", XIII (Girona), pàg. 305-389.
- PALMADA, G. (2001). *La muralla de la ciutat romana d'Emporiae. Els seus referents itàlics*. "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 34 (Figueres) pàg. 11-57.
- PALMADA, G. (2003). *La muralla republicana de Tàrraco. Els seus referents constructius d'època hel·lenística*. "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIV (Girona) pàg. 7-87.
- RIUS, J. (1928). *Cartes antigues de Sant Martí Sacosta*. "Analecta Sacra Tarraconensia", IV (Barcelona) pàg. 343-394.
- SERRA-RÀFOLS, J. DE C. (1927-1931). *Les muralles ibèriques i romanes de Girona*. "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", VIII (Barcelona) pàg. 69-85.
- SERRA-RÀFOLS, J. DE C. (1942). *El recinto antiguo de Gerona*. "Archivo Español de Arqueología", 47 (Madrid) pàg. 114-144.
- SOBREQUÉS i VIDAL, S., S. RIERA, M. ROVIRA i R. ORDEIG (2003). *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona.
- SOLDEVILA, F. (2008). *Les quatre gran Cròniques. II. Crònica de Bernat Desclot*. Barcelona (amb revisió filològica a cura de J. Bruguera i revisió històrica a cura de M.T. Ferrer).

